

Antoine Berman

La traduction et la lettre ou l'auberge du lointain

(Éditions du Seuil, Paris, 1999. pp. 144.

ISBN : 2-02-038056-0)

Csizmadia Dominika

E-mail: csizmadia@ludens.elte.hu

A hazai fordítói körökben méltánytalanul kevésbé ismert francia író, fordító és traduktológus, Antoine Berman *La traduction et la lettre ou l'auberge du lointain* címmel a Seuil kiadónál 1999-ben a „L'ordre philosophique” sorozatban megjelent könyve a fordításról, és azon belül is a műfordításról való elmélkedés filozófiai-kritikai áramlatába illeszkedik. E kötet a párizsi Collège International de Philosophie-ban 1984-ben tartott fordításelméleti szeminárium anyagát gyűjti össze. Noha a formahűség mint az egyetlen etikus fordításmód mellett érvelő könyv első kiadása 1985-ben látott napvilágot a Trans-Europ-Repress kiadónál, az akkoriban nagy visszhangot és éles bírálatokat kiváltó írás mit sem vesztett újszerűségéből, s ezt nem csupán az újabb kiadás, de az is bizonyítja, hogy mindmáig heves érzelmektől fűtött vitákat kelt a traduktológia megosztott világában.

A 144 oldalas könyv a szerkesztők háromoldalas előszavával (*Notes des éditeurs*) kezdődik, majd a bevezető részek után (*Introduction* és *Annonce du parcours*) hat, rövid alfejezetekre bontott főbb fejezetre oszlik, s végül a tartalomjegyzékkel zárul.

Az 1985-ös kiadáshoz írt tizenegy oldalas bevezetésben (*L'auberge du lointain – introduction*) Antoine Berman a könyvben kifejtett reflexió néhány alapfogalmát és alapelvét tisztázza, mint pl. a Jaufré Rudel trubadúrtól származó *auberge du lointain* kifejezés, vagy a számos kritikával illetett és gyakran félreértett forma- vagy forrásszövegű fordítás (*traduction littérale*), melyet megkülönböztet a szó szerinti fordítástól (*traduction mot à mot*). A különbséget a közmondások fordításával illusztrálja. Berman szerint a gyakorló fordítók gyakran elvetik a forrásszöveghez való hűség elvén alapuló fordítást, hiszen szerintük célnyelvi megfelelőket kell keresni, de a későbbiekben bemutatja, hogy ez a „makacs meggyőződés” (14. o.) valójában milyen kulturális és lelki gyökerekből táplálkozik. A szerző ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a könyvben leírt gondolatait kizárólag csak a műfordításra tartja érvényesnek, amely egyébként véleménye szerint az egyetlen és igaz fordításforma.

Az *Annonce du parcours* c. rövid fejezetben (4 o.) a szerző kijelenti, hogy a műfordítás lényegének, végső céljának a Szó (*lettre*) fordításának kell lennie. Ugyanakkor a mai és régi korok fordításainak éppúgy, mint a fordításelméleteknek a döntő többsége elfordul ettől az állásponttól, melyet lekezelően szó

szerinti fordításnak bélyegez. Azt a fajta fordítást, mely nem a Szót, hanem a szöveg értelmét kívánja visszaadni Berman kulturálisan etnocentrikusnak, irodalmilag hipertextuálisnak, filozófiailag pedig platonizálónak nevezi, szembeállítva az etikus, költői és „gondolkodó” fordítással.

A következő, tizenkilenc oldalas fejezetben (*Traduction ethnocentrique et traduction hypertextuelle*) Berman az etnocentrikus és hipertextuális fordítás főbb jellemzőit vizsgálja, és megállapítja, hogy a *traduttore traditore* olasz mondat csupán erre a fordítás világában érvényesként elfogadott, normatív jellegű fordítástípusra vonatkozhat. Majd az etnocentrikus fordítást mint mindmáig létező *történeti* realitást vizsgálja az ókori Rómától kezdve. Az etnocentrikus fordítás két alapelve egyrészt az, hogy a fordításon ne legyen érezhető, hogy fordítás, másrészt az, hogy ugyanazt a hatást váltsa ki az olvasóban, mint az eredeti szöveg. A hipertextualitás jellemzője, hogy egy már létező szövegre támaszkodva hoz létre a szerző egy alaki változásokon átesett szöveget, ami lehet imitáció, adaptáció, plágium, paródia stb. Az etnocentrikus fordítás Berman szerint egyben hipertextuális is, és inkább adaptáció, mintsem a szó szoros értelmében vett fordítás. Egyébként Berman megjegyzi, hogy az etnocentrikus és hipertextuális fordítás megkérdőjelezése nem jelenti annak a tagadását, hogy a fordítás mindig tartalmaz etnocentrikus vagy hipertextuális elemeket. Inkább azt jelenti, hogy megkeressük ennek a résznek a fordításban betöltött helyét, és rámutatunk arra, hogy ez csak másodlagos a fordítás valódi lényegéhez képest. A fordíthatatlanság mint érték egy szöveg önkifejezésének egyik lehetséges módja, és éppen ezért különböző mértékben ugyan, de minden szöveg tartalmaz fordíthatatlan részeket is. A szöveg *értelmének* átvitele pedig „kétséges, hazug és kevésbé természetes művelet” (43. o.). Ezt fejezték ki a fordítástörténetben a fordítás különböző, szinte mindig negatív metaforái, melyek közül Berman többet is felsorol és megvizsgál.

A *L'analytique de la traduction et la systématique de la déformation* c. húszoldalas fejezetben Berman a minden fordításban érvényesülő szövegdeformáló rendszert veszi górcső alá, és ezt a vizsgálódást nevezi a fordítás analitikájának. Az elemzés során nem csupán a rendszer egyes részeit tanulmányozza, hanem azokat a gyakran csak tudat alatt ható erőket is, amelyek „eltérítik a fordítást valódi céljától” (49. o.). Valójában ezeknek az erőknek minden fordító ki van téve, és hiú ábránd lenne azt gondolni, hogy pusztá megismerésükkel megszabadulhatnak tőlük. Ezt csak saját fordítói tevékenységük alapos elemzésével tehetik meg, és az eredmény akkor is csak relatív, hiszen „a fordítási hiba a fordítás inherens tulajdonsága” (49. o.). Berman ebben a fejezetben tizenhárom olyan tendenciát sorol fel, amelyek „rendszerint alkotva nem kevésbé rendszeresen rombolják le az eredeti szövegek «szavát», az «értelem» és a «szép forma» javára” (52. o.). Ezek a következők: az eredeti szöveg mondszerkezetét és központosítását érintő racionalizálás; a szavak értelmének megvilágítása; a szöveg terjedelmének megnövelése; a szöveg megszépítése mint a platonizáló fordítás csúcspontja; a minőségi elszegényesítés; a mennyiségi elszegényítés; az eredetileg heterogén szövegrészek egyeségesítése; a ritmus eltörlése; a szöveg mélyrétegeiben húzódó jelentésértékű hálózatok szétrombolása; a szöveg struktúrájának szétrombolása; a vernakuláris nyelvi rendszerek szétrombolása vagy

egzotizálása; a közmondások, szólások, sajátos kifejezések, képek szétrombolása; a szövegben szereplő többféle nyelv, nyelvezet különbségeinek megszüntetése. E tendenciák aláássák a mű *sui generis* kapcsolatát a jelentés és a forma között, ám Berman szerint az is elképzelhető, hogy a rombolás az egyik módja annak, ahogyan egy (írott) műhöz viszonyulunk, és ez esetben maga a mű hívja életre a destruktív erőket.

A *L'éthique de la traduction* c. tízoldalas fejezetben Berman megállapítja, hogy ebből a normatív és negatív deformációs rendszerből nem lehet egyenesen átlépni egy pozitív rendszerbe, mert akkor ez utóbbi is ugyanolyan dogmatikus és normatív fordítási módszerré válna, mint az etnocentrikus és hipertextuális fordítás. Egy pozitív analitikus rendszer kidolgozásához két dolog szükséges: egyrészt ki kell jelölni és a hipertextuális fordítástól el kell választani a fordítás saját játékterét, másrészt egy történeti dimenzióba helyezve meg kell határozni a fordítás végső célját. Berman – helyesen – elutasítja a traduktológia egyik uralkodó tézisének, amely a fordítást kommunikációs aktusra redukálja, s ez a műfordításra éppúgy érvényes, mint a szakfordításra. Ugyanakkor a fordítót kommunikációs szándék vezérli: a célszöveg olvasóját egy másik, ismeretlen világba szeretné bevezetni, s éppen ezért a fordítás horizontján az olvasó áll. Ám egy mű olvasását megkönnyítő kommunikáció törvényszerűen manipuláció. Általában egy irodalmi vagy filozófiai művet írója nem egy adott olvasóközönség számára írt, s ebből következően az a fordító, aki ugyanazt a művet a célközönségre való tekintettel fordítja, hűtlenséget követ el az eredeti szöveggel szemben. A megoldás Berman szerint az lenne, hogy – a tudományos ismeretterjesztéssel ellentétben – a mű népszerűsítése nem annak egy szélesebb közönség számára érthetővé tételével, hanem a közönségnek a másra, az idegenszerűre való nevelésével érhető el: ez az *éducation à l'étranger*, Berman fordításfilozófiájának egyik alapterminusa. Ezt követően Berman a fordítás végső céljának három összetevője (etikai, poétikai és filozófiai) közül az etikai dimenziót vizsgálja, és megállapítja, hogy a fordítás eredendően etikus, mivel a hűségre törekszik. Az etikus aktus pedig nem más, mint a Másik másikként való elismerése és befogadása. A fordítás etikai célja pedig a forrásszöveg irodalmiságában tetet öltött Másiknak az anyanyelvbe történő befogadása.

A könyv utolsó három fejezetében Berman három különböző példa segítségével világítja meg az első fejezetekben kifejtett gondolatokat. Először Hölderlin Szophoklész-fordításait vizsgálja meg, és emlékezteti az olvasót arra, hogy Hölderlin a német romantika egyik fordítója, azé a koré, amikor Németországban egy hatalmas fordítógépezet működött azzal a mottóval, hogy semmilyen „nemzeti” kultúra nem jöhet létre a Másik, az idegen megismerése nélkül, és ebben a fordítás elsődleges szerepet kap. A következő fejezetben Berman Chateaubriand francia költőt, Milton fordítóját vizsgálja. A költő idejében Franciaországban is a romantika volt az uralkodó irányzat, amely szakítani kívánt a korábbi szép, de hűtlen fordítások (*belles infidèles*) hagyományával. S végül Berman egy mai francia író, festő és fordító, Pierre Klossowski 1964-ben megjelent *Aenaeis*-fordítását vizsgálja, mely nagy port kavart a francia irodalmi életben, és azt a „csatát” élesztette újjá, amely a XVI. században ugyanezen mű fordítása körül zajlott.

A kötetben kifejtett gondolatok és kritikák egyetemes érvényessége ellenére korántsem meglepő, hogy az etnocentrikus és hipertextuális fordítás ellen és az eredeti szöveghez hű fordítás mellett érvelő könyv éppen egy francia szerző tollából származik. A francia kultúra meglehetősen asszimiláló, noha néhány évtizede kétségtelenül nagyobb nyitottságot tanúsít más kultúrák iránt. Éppen ezért a francia fordítások döntő többsége hagyományosan túlságosan is szabad fordítás vagy adaptáció. Ezt bizonyítja többek között Voltaire elhíresült, Berman által is idézett *Hamlet*-fordítása (38. o.), vagy a már említett *belles infidèles* fordítások. Elképzelhető, hogy a francia fordítói szellem ilyenfokú annexionizmusa magának a nyelvnek a merevségéből adódik, mely sokkal kevesebb szóalkotási eljárást enged meg, főként a főnévi csoportban, mint például a német nyelv, amely a Romantika időszakában képes volt a fordítások segítségével megújulni. Ugyanakkor az is igaz, hogy a franciák igen büszkék egységesített nyelvükre, ami minden bizonnyal a francia nyelv és kultúra évszázados tündöklésének és jelentőségének is köszönhető. Ez a nyelvi és kulturális fensőbbiségtudat táplálta az etnocentrikus és az eredeti mű irodalmiságát és szerzőjét semmibe vevő, „szép francia nyelven” írt fordításokat. Éppen ezért fejthette ki Berman ezt a némileg szélsőséges gondolatmenetet a Szó fordításáról, és ha ilyen hevesen bírálja az etnocentrikus fordítást, azt minden bizonnyal azért teszi, mert Franciaország túlságosan sok etnocentrikus fordítást hozott létre. S minthogy a „makacs meggyőződések” továbbélnék, Berman könyvét nem véletlenül éri annyi bírálat.

A könyvet egyébként nem csupán a fordításelmélet szakemberei támadják, de a gyakorló fordítók is, hiszen a fordítás hétköznapi valóságától és problémáitól elrugaszkodott filozófiai gondolatmenetről van szó, amelynek érdekéért mindazonáltal el kell ismerni azt, hogy megpróbál kilépni a fordítás és a fordításról való gondolkodás mai paradigmájából, és olyan nézőpontból való vizsgálódásra késztet, amely a fordítás mint társadalmi és interkulturális cselekmény mélyebb rétegeibe enged bepillantani. E fordításról szóló könyv keresi bátor, kihívásokkal teli kalandra kész magyar fordítóját.